

A Karamazov testvérek, avagy Európa alkonya

ÖTLETEK DOSZTOJEVSZKIJ OLVASÁSA KÖZBEN

*Semmi sincs kint, semmi sincs bent;
mert ami odakint, az idebent.*

Lehetetlen volt számomra az itt közzétett gondolatokat összefüggő és tetszetős formába önteni. Hiányzik az adottságom, amúgy pedig az elbizakodottság egyik fajtájának tartom, ha egy szerző, mint oly sokan, néhány ötletből fölépít egy esszét, mely a teljesség és következetesség benyomását kelti, miközben csupán kisebb részét adják a gondolatok, nagyobbik része föltek. Nem, nekem a legkevésbé sincs okom, hogy amit „Európa alkonyáról”, mégpedig éppen a szellemi Európa alkonyáról hiszek, abban valamiféle formára törekedjem, melyet maskarának és hazugságnak kellene éreznem. Azt mondom, amit Dosztojevskij mond a Karamazovok utolsó kötetében: „Látom, legjobb, ha nem is mentegetem magam. Úgy fogok tenni, ahogy értem, és az olvasók majd maguk is felfogják, hogy éppen úgy tettem, ahogy értettem.”

Úgy látom, Dosztojevskij művei, és leginkább a Karamazovok, félelmetes világossággal fejezik ki és mutatják be, amit én magamban „Európa alkonyának” nevezek. Hogy az európai és főképp a német ifjúság nem Goethét, még csak nem is Nietzsche-t, hanem Dosztojevskijt ér-

zi nagy írójának, számomra azt sugallja, hogy sorsunk elvégeztetett. Ha ebből a szempontból nézzük a legújabb költészetet, mindenütt Dosztojevskij közelségét érezzük, még ha gyakran mérő utáztatokról, gyermeteg alkotásokról van is szó. A Karamazovok eszméje az ősi, ázsiai-okkult eszme, kezd európai lenni, kezdi felfrissíteni Európa szellemét. Ez az, amit én Európa alkotóknak nevezek. Ez az alkony megtérés az anyanyelvre, visszafordulás Ázsiához, a forrásokhoz, a fausti „anyákhöz”, és ez is, mint minden halál a földön, új születéshez vezet. Ezeket a folyamatokat csak mi, kortársak érzékeljük „alkonyként”, ahogy valamely régi, szeretett hazát elhagyva is csupán az öregek érzik a gyászt és a helyrehozhatatlan veszteséget, míg a fiatalok csak az újat, a jövőt látják.

De hát miféle „ázsiai” eszme ez, melyet én Dosztojevskijnél találok, és amelyről úgy vélem, Európa meghódítására kész?

Elfordulásról van szó, elfordulásról minden rögzített etikától és erkölcstől, mindenek érvényessége, egy új, veszélyes, valamely egyetemes megértés irányába mutató iszonyatos szentség javára, ahogy azt az agg Zoszima hirdeti, ahogy azt Aljosa megéli, ahogy azt Dmitrij és még inkább Iván Karamazov a legvilágosabb tudatossággal tanúsítják.

Az öreg Zoszimánál még csak a méltányosság eszméje dominál, mindamellett létezik számára a

Jó és a Rossz, és szeretetével épp a rosszakat tünteti ki. Aljósánál ez a szent fogalmának újfajta értelmezése, és ő már csaknem amorális ártatlansággal gázol keresztül környezetet minden szennyén és fertőjén. Gyakran emlékeztet engem Zarathustra egyik legnemesebb esküjére: „Megfogadtam, hogy egyszer minden undorról lemondok!” De nézzük csak, Aljosa testvérei még tovább mennek, még határozottabban haladnak ezen az úton, és mindenek dacára gyakran úgy tűnik, mintha a Karamazov testvérek viszonya a vaskos, háromkötetes könyvben éppenséggel lassan megfordulna, a bizonyosságok kétségekbe fordulnak, mintha a szent Aljosa egyre világibbá válna, a világias testvérek szentebbé, és Dmitrij a legbűnösebb és legféltelenebb testvér, egyenesen a legszentebbé, a legérzékenyebbé, legbensőbb megsejítőjévé egy új szentségnek, egy új morálnak, egy új emberiségnek. Mindez igen különös. Minél karamazovibban történik mindez, minél bűnösebben és részegebben, minél féltelenebbül és nyersebbül, annál átszellemültebbé és szentebbé válnak belül, annál közvetlenebbül csillog át a nyers jelenségeken, embereken és cselekedeteken az új eszme. És az iszákos, gyilkos és erőszakos Dmitrij meg a cinikus intellektüel, Iván mellett a derék, talpig becsületes ügyészfélek és a polgárság egyéb képviselői látszólag minél inkább diadalmaskodnak, annál hitványabbak, üresebbek és értéktelenebbek lesznek.

Tehát az „új eszme”, amely az európai szellem gyökereiben veszélyezteteti, erkölcsstelen gondolkodásnak és érzésnek tűnik, olyan képességnek, mely az istenít, a szükségszerűt, a végtetet még a leggonoszabbban, a legrútábban is megéri, ráadásul előtte is tiszteletet és istenszolgálatot ajánl fel, sőt éppen előtte a leginkább. Az ügyész kísérlete, hogy nagy beszédében ezeket a karamazovi dolgokat ironikusan eltúlozza, és a polgárok nevétségének tárgyává tegye, ez a gúny nem éri el a célját, mert a cél jámborságában épphogy mindenen túl van.

A beszéd konzervatív-polgári álláspontról ábrázolja az „orosz embert”, mely azóta címszóvá vált, a veszélyes, a megható, felelőtlen, emellett érzékeny lelkiismeretű, szelíd, álmódzó, kegyetlen, mélyen gyermeki „orosz embert”, akit még ma is szívesen neveznek így, bár európai emberre válásának története már rég elkezdődött. Hiszen éppen ez „Európa alkonya”.

Vetnünk kell egy pillantást erre az „orosz emberre”. Sokkal régebbi Dosztojevskijnél, de Dosztojevskij tárta fel végérvényesen félelmetes jelentőségét a világ előtt. Az orosz ember Karamazov, ő Fjodor Pavlovics, Dmitrij, Iván és Aljosa. Mert ők négyen szükségszerűen összetartoznak, tűnjének bármily különbözőnek, ők mindannyian Karamazovok, ők együtt az „orosz ember”, ők együtt az európai válság eljövendő és máris közeli emberét testesítik meg.

Különösen figyelemre méltó ahogy Iván az elbeszélés folyamán civilizált emberből Karamazovvá, európeérből oroszvá, megformált történelmi típusból a jövő formátlan anyagává lesz! Van valami mesebeli, álomszerű bizonyosság abban, ahogy Iván – épp a látszólag legmegállapodottabb Karamazov – úija tartása, értelme, hűvössége és tudományossága kezdeti tekintélyéből lassan, fokozatosan, örületes feszültségeken át a hisztériába, az orszba, a karamazoviba csúszik! Éppen ő, a kételkedő, ő az, aki végül beszélgetésbe elegendik az ördöggel! Később még viszatérünk erre!

Összefoglalva: az „orosz ember” (aki már régóta nálunk, Németországban is létezik) semmiképp sem határozható meg úgy, mint „hisztérikus”, sem úgy mint iszákos vagy bűnöző, sem úgy mint költő és szent, hanem csak úgy, mint akiben ezek a tulajdonságok egymás mellett, együtt érvényesek. Az orosz ember, a Karamazov gyilkos és lovag, faragatlan, egyszersmind a legszelídebb lélek, éppannyira a legökéletesebb egoista, mint a legökéletesebb áldozati hős. Nem igazodunk ki rajta valamely európai, szilárd, erkölcsi, etikai, dogmatikus álláspontról. Ebben az emberben egymás mellett van külső és belső, jó és rossz, isten és sátán.

Ezért hallani folyton a Karamazovoktól valamely magasabb szimbólumot követelő igényt valamely istenre, aki egyszersmind ördög is, s

amely lelküknek megfelelne. Ebben a szimbólumban ragadható meg Dosztojevskij orosz embere. Az isten, aki egyszersmind ördög, az ősidők demiurgosza. Ő az, aki a kezdet előtt volt; ő az egyetlen, aki az ellentéteken túl áll, nem ismer sem nappalt, sem éjszakát, sem jót, sem rosszat. Ő a semmi és a minden. A számunkra megismerhetetlen, mert mi csak ellentétekben tudunk megismerni bármit, individuumok vagyunk, kötve nappalhoz és éjszakához, meleghez és hideghez, szükségünk van istenre és ördögére. Túl az ellentéteken, a semmiben és a mindenben egyedül a demiurgosz él, a Minden istene, aki nem ismer sem jót, sem rosszat.

Sok mindent lehetne erről mondani, de ennyi elegendő. Lényegében ismertük fel az orosz embert. Ő az az ember, aki az ellentéteken kívül, a tulajdonságokon kívül, az erkölcsön kívül tör előre, hogy magát feloldja, fellebbentve a függőnyt, és megtérjen az individualitást megelőző álláspontra. Ez az ember semmit és mindent szeret, semmitől sem fél és mindentől retteg, semmit sem tesz és mindenre képes. Ez az ember ismét az őszanyag, a lélek megformálatlan matéria. Ebben a formában nem élhet, csak elpusztulhat, csak elsodródhat.

A pusztulásnak ezt az emberét, ezt a veszélyes kísértetet idézte meg Dosztojevskij. Gyakran mondják, kicsoda szerencse, hogy Karamazovjai nem keltek életre, mert különben nemcsak

az orosz irodalom, hanem Oroszország és az emberiség is felrobbant, a levegőbe repült volna.

A kimondott azonban, még ha a beszélő nem is vonja le a végső konzekvenciákat, többé nem tehető kimondatlanná. A létező, a gondolat, a lehetséges többé nem számolható fel. Az orosz ember tovább létezik, tovább létezik messze Oroszországon kívül, fél Európában uralkodik, és a rettegett robbanás egy része az utóbbi években már hallhatóan közeledik. Megmutatkozik, hogy Európa fáradt, megmutatkozik, hogy hazavágyik, pihenni, átalakulni, újjászülni.

Itt jut eszembe egy européer két mondása, egy européeré, aki bizonyára valamennyiünk számára minden további nélkül egy kor, a múlt, egy mostanra elpusztult vagy legalábbis kétségessé vált Európa reprezentánsa. Vilmos császárra gondolok, és egyik mondására, melyet valaha egy különös allegorikus kép alá írt, és amellyel Európa népeit, az ő „legszentebb birodalmait” figyelmeztette, hogy őrizkedjenek a keletről támadó veszélytől.

Vilmos császár bizonyára nem volt a rejtélyek és a mélységek embere, mindazonáltal egy régi-módi ideál bensőséges tisztelőjeként és oltalmazójaként birtokában volt a képességnek, ami megsejti a veszélyeket, melyek az eszmét fenyegethetik. Nem volt szellemi ember, nem volt oda jó könyvekért, és túl sokat foglalkozott politikával. És persze az Európa népeihez intő szózáttal

szóló képalírás nem Dosztojevszkij egyik regénye nyomán keletkezett, ahogy gondolhatnánk, hanem a homályos félelemből, hogy a keleti néptömegek a japánok becsvágyát kihasználva fölléphetnek Európa ellen.

A császár csak nagyon, nagyon részlegesen tudta, mit is mondott, és hogy milyen iszonyatosan igaz volt. Bizonyára nem ismerte a Karamazovokat, idegenkedett a jó és gondolatgazdag könyvektől. De megérzése ijesztően helyes volt. Pontosan ez az a veszély, amelyet megérezett, pontosan ez az a veszély, ami fennáll és napról napra közeledik. A Karamazovok voltak azok, akikről a császár félt. Európa megfertőzése keletről, a fáradt európai szellem visszatántorgása az ázsiai anyához, ez az, amitől olyan jogosan félt.

A császár másik mondanása, ami eszembe jutott, és ami annak idején félelmetes benyomást tett rám, a következő (nem tudom, valóban mondta-e vagy csak neki tulajdonítják): „A háborút az a nemzet nyeri, amelyiknek jobbak az idegei.” Én akkoriban, még egészen a háború elején, amikor értesültem erről a szállóigéről, egy földrengés komor előjelének éreztem. Viszont világos volt, hogy a császár nem így értette, sokkal inkább azt hitte, hogy ezzel Németország számára nagyon hízelgőt mondott. Neki és barátainak is a vadászaton és csapatsemleken alkalmazt sint kítűnő idegei voltak. Ismerte a régi, elcsépelet mesét is a megátalkodott és bűn fertőzte Francia-

országról meg az erényes és sokgyermekes németekről, és elhitte. De a többiek, a beavatottak és még sokkal inkább a gyanakvók, akik a jövővel kapcsolatban a megérzéseikre hagyatkoznak – számukra félelmetes volt ez a szállóige. Mert mindannyian tudták, hogy Németországnak semmiképpen sem jobb, hanem rosszabb idegei vannak, mint nyugaton az ellenségnek. Úgy hangzott ezért ez a mondanás a nemzet egykori vezetője szájából, mint borzongató-végzeteszerű hübrisz, mely vakon rohan a veszébe.

Nem, a németeknek semmiképp sem voltak jobb idegeik, mint a franciáknak, az angoloknak vagy az amerikaiaknak. Legfeljebb jobbak, mint az oroszoknak. Mert „rossz idegzetűnek lenni” közkeletű kifejezés a hisztériára és a neurasténiára, az erkölcsi beszámíthatatlanságra, és mindazokra a betegségekre, amelyeket különféle nevekkel tisztelhetünk, de amelyek összességükben pontosan ugyanazt jelentik, mint a karamazovság. Németország méhetetlenül sokkal később, gyorsabban és sebezhetőbben nyitott a Karamazovokra, Dosztojevszkijre, Ázsiára, mint bármely másik európai nemzet, Ausztria kivételével.

Így a császár a maga módján kétszer is megsejtette, sőt megjövendölte Európa alkonyát.

Teljesen más kérdés viszont, ki hogyan értkei Európa alkonyát. Itt válnak szét az utak és a szellemek. A múlt különféle hívei, egy megszentelt, nemes forma és kultúra hű tisztelői, egy

szilárd erkölcs lovagjai: ők ezt az alkonyt mind csak föltartóztatni igyekezhetnek vagy vigasztalónul megsiratni, ha beköszönt. Számukra az alkony a vég – másoknak a kezdet. Számukra Dosztojevszkij bűnöző – másoknak szent. Számukra Európa és annak szelleme valami egyszerű, összefüggő és sérthetetlen, valami szilárd és létező – másoknak leendő, változékony, örökké alakuló.

A karamazovi elem, az ázsiai, a kaotikus, a vad, a veszélyes, az amorális, ahogy a világon minden értékelhető éppoly pozitívan, mint fordítva. Azoknak, akik ezt az egész világot, Dosztojevszkijt, a Karamazovokat, az oroszokat, Ázsiát, a demürgoszkepzeteket egyszerűen elutasítják, elátkozzák és kimondhatatlanul rettegek, azoknak igen nehéz a helyzetük, mert Karamazov erősebb, mint valaha. Ők abba a tévedésbe esnek, hogy mindenben csak a tényserűt, a beláthatót, az anyagit akarják látni. „Európa alkonyára” úgy tekintenek, mint borzasztó katasztrófára, mely vilámokkal és mennydörgéssel érkezik, vagy mint vérengző, erőszakos forradalomra, vagy mint a bűnözés, a korrupció, a lopás, a gyilkosság és más bűnök elhatalmasodására.

Mindez lehetséges, mindez ott van Karamazovban. Egy Karamazovnál sohasem lehet tudni, mivel lép meg a következő pillanatban. Talán gyilkossággal, talán egy meghatározott zsolttal. Így van ez az Aljosák és Dmitrijek, Fjodorok és Ivá-

nok között. Bizony ők azok, ahogy láttuk, akiket egyáltalán nem tulajdonságok határoznak meg, hanem a készenlét, hogy bármikor bármelyik tulajdonság a sajátjuk lehet.

Ám az aggódókat nem vigasztalja, hogy a jövőendő e kiszámíthatatlan embere (aki már itt van a jelenünkben) éppannyi jót tehet, mint rosszat, éppúgy megalapíthatja isten, mint az ördög új birodalmát. A Karamazovok keveset törődnek azokkal, hogy mit alapítanak vagy mit döntenek meg a földön. Titkuk, amorális létük értéke és termékenységé másban rejlik.

Ezek az emberek alapjában véve ugyanis csak abban különböznek a többiekől, a korábbi, rendezett életű, kiszámítható, tiszta és derék emberektől, hogy ők éppannyira befelé, magukban élnek, mint amennyire kiélik magukat, hogy nekik állandóan dolguk van a lelkükkel. A Karamazovok minden bűnre képesek, azokat azonban ritkán követik el, mert többnyire megelőgednek azokkal, hogy a bűnt elgondolták, megálmodták, átélék a lehetőségét. Ebben van a titkuk. Ennek keressük a képletét.

Minden emberi forma, minden kultúra, minden civilizáció, minden rend alapja egy, a megengedettről és a tiltottról szóló szerződés. Az embernek, félítón az állat és az emberiség távoli jövője közt, mindig sokat, végtelenül sokat kell elfojtania, elrejtienie, letagadnia, hogy szocializációra képes, illedelmes fickó legyen. Az ember te-

le van állatival, tele ősvilággal, tele az önzés óriási, alig zabolázható, állati, kegyetlen ösztöneivel. Mindezek a veszélyes ösztönök mindig jelen vannak, de a kultúra, a szerződés, a civilizáció elrejti ezeket, nem mutatjuk meg, hiszen a gyermekortól fogva megtanultuk, hogy elfojtsuk és letagadjuk ezeket az ösztönöket. De az ösztönök mindegyike újra meg újra napvilágra kerül. Mindegyik tovább él, egyiket sem lehet kiirtani, egyiket sem lehet hosszabb időre, az örökkévalóságig megváltoztatni, átnemesíteni. Önmagában egyik ösztön sem jobb, sem rosszabb, mint bármely másik, de minden időben és kultúrában megvannak azok az ösztönök, melyektől jobban fél, melyeket büntet. Ha pedig ezek az ösztönök mégiscsak fölébrednek megváltoztatlan természeti erőkként, mikor ezek az állatok ismét megmozdulnak és ordítanak – a hosszan elnyomott és ostromozott rabszolgák panaszával és természetességük ősi tüzével –, akkor keletkeznek a Karamazovok. Ha egy kultúra, egy, az emberek domesztikálására tett kísérlet kifárad és meginog, akkor válnak az emberek egyre inkább különössé, hisztérikussá, akkor támadnak furcsa kívánságai, mint a kamaszodó fiataloknak vagy a terhes nőknek. A lélekben indulatok uralkodnak, melyekre nincs név, melyeket a régi kultúra és erkölcs alapján rossznak kell bélyegezni, melyek azonban oly erős, oly természetes, oly türelmetlen hangon szólalnak meg, hogy

minden jó és rossz kétségessé lesz, és minden törvény meginog.

Efféle emberek a Karamazov testvérek. A törvények könnyen konvenciónak tűnnek, a derék emberek nyárspolgárnak, és könnyedén túllértékelnek minden szabadságot és különbözőséget. Túlságosan szerelmesen hallgatnak a saját keblükben ébredő sokféle hangra.

De nem szükségszerű, hogy a léleknek emek káoszából feltétlenül bűn és zűrzavar támadjon. Adj új irányt, új nevet, új értéket a feltört ösztönnek, és már megvan egy új kultúra, egy új rend, egy új morál gyökere. Mert így van ez minden kultúrával: nem irhatjuk ki magunkból az ösztönöket, az állatot anélkül, hogy mi magunk is bele ne halhánk – de némileg irányíthatjuk azokat, valamennyire lecsillapíthatjuk, a „jó” szolgálatára rendelkezhetjük őket, ahogy egy rosszgebét egy jó kocsi elé fogunk. Csakhogy időről időre ennek a „jónak” a fénye is elsápad és megfakul, az ösztönök elvesztik benne a hitüket, mert érzik, hogy már leigázza őket. Ekkor omlik össze a kultúra – többnyire lassan, ahogy az is, amit mi „antiknak” nevezünk, évszázadokon át haldokolt.

És míg a régi, haldokló kultúrát és erkölcsöt fölválthatja az új, ebben az aggasztó, veszélyes, fájdalmas stádiumban kell az embernek újból a lelkébe néznie, újból látnia, ahogy feltámad benne az állat, újból felismernie magában az őserők

létezését, melyek erkölcs fölöttiek. Az erre ítélt, erre kiválasztott, az erre érett és rendeltetett emberek a Karamazovok. Hisztérikusak és veszélységek, éppoly könnyen lesznek bűnözővé, mint aszkétává, semmiben sem hisznek inkább, mint bármely hit örült kétségességében.

Minden szimbólumnak százféle értelmezése van, melyek mindegyike érvényes lehet. Így a Karamazovoknak is, az enyém csupán egy ezek közül, egy a százból. Az emberiség ebben a könyvben nagy átalakulásainak egyik fordulópontján szimbólumot alkotott magának, képet állított, ahogy az egyes ember álmában megalkotja az önmagában legyőzendő és kiegyenlítendő ösztönök és erők másolatát.

Csoda, hogy egyetlen ember képes volt megírni a Karamazovokat. De hát a csoda megtörtént, semmiféle magyarázatot nem igényel, hogyan. Fennáll viszont annak igénye, egy nagyon mély igény, hogy értelmezzük ezt a csodát, hogy Dosztojevskij írását a lehető legteljesebben, a lehető legsokoldalúbban, varázslata legtágabb sugarú fényében olvassuk. Az én írásom nem több, mint egy gondolat, egy adalék, egy ötlet mindehhez.

Ne higgyék, hogy feltételezem, minden gondolat és ötlet amit ezzel a könyvvel kapcsolatban elmondtam, magánál Dosztojevskijnél szándékos volt! Ellenkezőleg, nincs az a nagy látnok és költő, aki képes volna saját látomását a maga teljességében értelmezni.

Végezetül szeretnék rámutatni, hogyan ábrázolja ez a misztikus regény, ez az emberiségvizíó nemcsak a küszöböt, amelyen épp átlép Európa, nemcsak a semmi és a minden közti lebegés agasztó, veszélységes percét, hanem azt is, hogyan lehet egyáltalán kiszimatolni, előre megérezni az Új gazdag lehetőségeit.

Ebben a tekintetben különösen Iván alakja meglepő. Úgy ismerjük meg, mint modern, beilleszkedett, művelt embert, valakit, aki némileg hűvös, kiábrándult, szkeptikus, fáradt. De egyre fiatalabb, melegebb, jelentőségtelegebb, karamazovibb lesz. Ő az, aki megalkotja „A nagy inkvizítor”-t. Ő az, aki a hűvös elutasítástól, sőt gyilkosnak tartott fivére megvetésétől végül saját vétké mély átértéséhez és az önvádhoz jut el. És az is ő, aki a tudatalattival való küzdelem lelki folyamátát (hiszen ezen fordul meg minden! épp ez az értelme az egész alkotásnak, az egész újjászülésnek!) a legjelentősebb és legfigyelemremélőbb módon éli meg. A regény utolsó kötetében van egy fölöttébb különös fejezet, amelyben Iván – Szmergyakovtól hazatérve – lakásában látja ülni az ördögöt, és egy óra hosszat beszélget vele. Ez az ördög nem más, mint Iván tudatalattija, mint lelke régóta elsüllyedt és láthatólag elfelejtett tartalmának felkavart tömege. És Iván tudja ezt, meglepő bizonyossággal tudja és világosan ki is mondja ezt. Ennek ellenére beszél az ördöggel, mégis hisz benne – mert ami odabenn van,

az van odakinn! –, mégis vitatkozik vele, neki-
ront, sőt egy poharat is utánahajít annak, akiről
tudja, hogy benne magában van. Alighanem az
egész irodalomban nem ábrázolták élesebben és
szemléletesebben egy ember beszélgetését a tu-
datalattijával. Ez a beszélgetés, az ördögnek ez
az elfogadása (minden vita ellenére!), pontosan
ez az út, amelyet nekünk megmutatni a Karama-
zovok hivatottak. Itt Dosztojevszkij a tudatalattit
még ördögnek ábrázolja. Joggal, mert a meg-
szelídített, a művelt és erkölcsös tekintet számá-
ra minden, amit elfojtva hordunk magunkban,
sátáni és gyűlöletes. De Iván és Aljosa kombiná-
ciója megadhatja valamely magasabb, termé-
kenyebb magatartást, amelynek az eljövendő Új
földjén kell megteremnie. Akkor a tudatalatti
többé nem az ördög, hanem az isten-ördög, a de-
miurgosz lesz, az, aki mindig volt, és akiből min-
den lesz. Jót és rosszat újra meghatározni, ez nem
az örökkévaló, nem a demiurgosz dolga, hanem
az embereké és kisebb isteneiké.

Külön fejezet volna írni egy további, ötödik
Karamazovról, aki a könyvben ijesztő főszere-
pet játszik, bár félig végig észrevétlen marad. Ez
Szmeryakov, egy illegitim Karamazov. Ő az, aki
az öreg megölte. Ő a mindenütt jelenvaló isten
meggyőződéses gyilkosa. Ő az, aki még Ivánt is,
a mindentudót felvilágosította a legistenibb és
legfélelmetesebb dolgokról. Ő minden Karama-
zov közül a legéletképtelenebb és egyszersmind a

legtöbbet tudó. De nem találom a módját ebben
az elmélkedésben, hogy őt, a legfélelmetesebbet
is fontolóra vegyem.

Dosztojevszkij könyve kimeríthetetlen. Nap-
hosszat tudtam új vonásokat keresni és találni,
amelyek mind ugyanabba az irányba mutatnak.
Eszembe jut még egy jelenet, amely nagyon szép,
sőt elbűvölő: a két Hohlakov hisztériája. Itt két sze-
mélyben adott a Karamazov-elem, a fertőzött-
ség minden újjal, beteggel, rosszal. Az egyik,
Hohlakov mama, csupán beteg. Őbenne, akinek
léte még a régi hagyományban gyökerezett,
a hisztéria csak betegség, gyengeség, ostobaság.
Gyönyörű lányánál azonban ez nem fáradtság,
amely hisztériává alakul, és ekként nyilatkozik
meg, hanem többlet és jövő. Ő, a gyermekkor és
a szerelmi érettség közötti szükségben ötleteit és ví-
zióit sokkal messzebb bontakoztatja ki a rosszban
mint jelentéktelen anyja, és mégis – ami a lánynál
a legelképesztőbb, a legrosszabb és a legszemér-
metlenebb, az is ártatlanságból és erőből való –
az egész a termékeny jövőbe mutat. Hohlakov
mama nem több, mint hisztérika, aki megérett
a szanatóriumra. A lány idegessége, betegsége
csak a legnemesebb, ám visszafogott erők tünete.

Ezek a lelki folyamatokban létrejött regényfi-
gurák jelentenek Európa alkonyát?

Bizonyára. Úgy jelentik azt, ahogy tavasszal
minden fűszál – amit lelkes szem megfigyel – az
életet és annak örökkévalóságát jelenti, és novem-

berben minden szélfúttá levél a halált és annak szükségyszerűségét. Lehetséges, hogy az egész „Európa alkonya” „csak” belül játszódik le, csak egy generáció lelkében, csak elhasznált szimbólumok átértelmezésében, lelki értékek átértékelésében. Ahogy az antik, az európai kultúra első fényes korszaka sem Néró áldozata és nem Spartacusé és nem a germánoké, hanem „csak” az Ázsiából érkező gondolatoké, azon egyszerű, régi, szerény gondolatoké, melyek régóta jelen voltak, melyek azonban akkoriban Jézus tanításában találtak formát.

Aki akarja, szemlélheti a „Karamazovokat” csak irodalomként, csak „műalkotásként”. Ha egy profetikus álmodozó lidércnyomásában egyes-egyedül megalkotta egy egész földrészt és korszak tudatalattiját, ha az hörgő, félelmetes sikolyában kicsapódott, akkor ez a sikoly természetesen az ének mesterek álláspontjáról is értékelhető. Dosztojevszkij a könyveiben található minden szörnyűség ellenére kétségkívül igen tehetséges költő is volt, melyektől mentes minden szolid csak-költő, mint pl. Turgenyev. Jeszaja is tehetséges költő volt, de fontos ez? Dosztojevszkijnél és legfőképp a „Karamazovok”-ban található néhány majdnem életnagyságon felüli izléstelenség, ami a művészekkel soha nem történik meg, ami csak ott jön elő, ahol az ember már a művészetten túl áll. Mindamellett ez az orosz próféta itt-ott művészként is ismertté tette magát,

világirodalmi rangú művészként, és az ember külonös érzéssel gondol arra, hogy egy bizonyos kor Európája – mikor Dosztojevszkij már minden dolgát megírta – egészen más művészt tartott a nagy európai költőnek.

De elkalandoztam. Azt akartam mondani: mennél kevesebb műalkotás válik ennyire ismeretté világszerte, annál igazabb az ő próféciaja. Mégis a „regény” is, a fabula is, a „Karamazovok” „anyaga” olyan sokat mond, olyan jelentősen mondja, hogy számomra nem tűnik önkényesnek, egyetlenegy ember által kitaláltnak, költői munkának. Csak példaként, az egész regényre igaz, hogy a Karamazovok ártatlanok!

Ezek a Karamazovok, mind a négyen, apa és fiai, gyanúsak, veszelések, kiszámíthatatlanok, furcsa hangulataik vannak, furcsa lelkiismeretük és furcsa lelkiismeretlenségeik, az egyik alkoholisták, a másik szoknyavadász, egyikük fantasztikus világszökevény, másikuk titkos istenkáromló költemények szerzője. Sok veszelést jelentenek ezek a furcsa testvérek, megtepi más emberek szakállát, eltékozolják mások pénzét, halálosan fenyegetőznek – és mégis ártatlanok, és mégis, mindent egybevetve semmi igazán büntetendőt nem követnek el. Az egyetlen igazi gyilkos ebben a hosszú regényben, mely szinte csak gyilkosságról, rablásról és bűnről szól, az egyetlen, aki embert öl, az egyetlen, aki gyilkosságban bűnös, az ügyész és az esküdtek, a régi, jól bevált rend

képviselői, a kifogástalan polgárok. Elítélik az ártatlan Dmitrijt, kigúnyolják ártatlanságát, ők a lovagok, törvénykönyvük alapján megítélik istent és a világot. Ám éppen ők tévednek, éppen ők követnek el félelmetes igazságtalanságot, éppen ők válnak gyilkossá, gyilkossá kicsinyességből, félelemből és korlátoltságból.

Ez nem kitaláció, és legkevésbé sem irodalmias. Ez nem a detektívregények íróinak hatásvadász találékonyasága (mert Dosztojevskijben ez a képesség is meg van), nem egy okos szerző szatirikus vicce, amelynek hátterében a társadalomkritikus áll. Hiszen azt a hangot már ismerjük, abban már jártasak vagyunk, annak már rég nem hiszünk többet! Nem, Dosztojevskijnél a bűnös ártatlansága és a bíró bűne nem ravasz konstrukció; olyan félelmetes, olyan titokzatosan és olyan mélységből tör fel és fejlődik, hogy az ember hirtelen, majdnem csak a regény utolsó köteténél szembesül ezzel a ténnyel, mely falként magasodik előtte, mint a világ egész fájdalma és értelmetlensége, mint az emberiség minden bánata és félreértése!

Azt mondtam, Dosztojevskij nem költő, de ez csak mellette szóljon. Profétának neveztem őt. Nehéz megmondani, mit jelent tulajdonképpen: egy proféta! Számomra úgy tűnik, valami ilyesmit: a proféta beteg ember, aki, mint Dosztojevskij is, valóban hisztérikus, csaknem epileptikus volt. A proféta olyan beteg ember, aki számá-

ra kárba vesztett az önfenntartást jelentő egészséges, helyes, jótékony értelem és minden polgári erények összessége. Nem lehetnek sokan, különben darabjaira esne a világ. Egy ilyesféle beteg, hívják akár Dosztojevskijnek, akár Karamazovnak, birtokában van annak az idegen, titkos, beteg, isteni képességnek, amelynek lehetőségét az ázsiai ember minden őrültben tiszteli. Jós és tudó. Ez azt jelenti, hogy benne egy nép, egy korszak, egy föld vagy világrész olyan tapogató, ritka, rendkívül finom, rendkívül nemes, a fájdalomra rendkívül érzékeny szerve fejlődik ki, mint senki másnál, mert másoknál ez, egészségükre és szerencséjükre, elsatnyul. Ez az érzékenység, ez a jósnoki tapintóérzék nem olyan durva, hogy bárgyú telepátianak és bűvészmutatványnak vegyék, bár az adottság ilyen elképesztő formában is megnyilvánulhat. Inkább arról van szó, hogy a „beteg” saját lelkének mozgását az általános és az emberiség szintjén értelmezi. Minden embernek vannak víziói, minden embernek van fantáziája, minden embernek vannak álmai. Egy ember minden víziója, minden álma, minden ötlete és gondolata a tudatalattiból tudatossá válás útján ezer különböző értelmezést kaphat, melyek mindegyike helyes lehet. Csakhogy a látó és a proféta saját történetének nem személyes értelmezést ad, a rátelepedett lidércnyomás nem saját betegségét, saját személyes halálát juttatja eszébe, hanem az Egészét. Annak szerveként,

annak érzékelőjeként él. Ez az Egész lehet egy család, egy párt, egy nép vagy lehet az egész emberiség.

Dosztojevszkij lelkében az, amit különben hisztériának nevezünk, bizonyos betegség és fogékonyság a fájdalomra, érzékszervként, mutatóként és barométerként szolgálta az emberiséget. És az emberiség felkészült arra, hogy ezt észrevegye. Már fél Európa, de legalábbis fél Kelet-Európa a káosz útján van, részegen halad szent őrületében a szakadék mentén, és énekel hozzá, részegen és himnikusan énekel, ahogy Dmitrij Karamazov énekel. A polgár sértődötten nevet a dalokon, a szent és a látó könnyezve hallgatja.

(Fordította: Szalukovényi Katalin)

Dosztojevszkij

1821–1881

Dosztojevszkijről semmi újat nem lehet már elmondani. Már minden okosat és valót elmondtak róla, ami egykor újként és ötletesként hatott, azóta azonban ismét csak idejétmúlttá vált, ugyanakkor az író szerett és félelmetes alakja hozzámenekvésünk vészterhes és befelé forduló óráiban mindig új titkokkal és talányokkal övezve jelenik meg előttünk.

Nem igazi olvasója ennek az írónak az, akit kánapéján ülvé, Raszkolnyikovot olvasva, annak kísértetvilága kellemes borzongással tölt el; éppúgy, ahogyan az a tanult és tudós elme sem az, aki megcsodálja regényei pszichológiáját, aztán pedig okos elmélkedéseket ír világnézetéről. Dosztojevszkijt akkor kell olvasnunk, amikor nyomorúságos helyzetben vagyunk, eljutottunk szenvedéstűrésünk végső határára, egész életünk egyetlen égő és sajnó seb, amikor a kétségbeesés nyomasztó levegőjét lélegezzük és végeláthatatlan reménytelenség lesz úrrá rajtunk. Ha aztán végső elhagyatottságunk nyomorúságából béliultan meredünk az életre, vad és szép kegyetlenségében nem értjük és semmit sem várunk már tőle, akkor vagyunk igazán nyitottak ennek